

ZLOČINY I PARADOXY UMLČOVÁNÍ

Ivan Klíma

Můj život řízením osudu plyne v podmínkách, kdy moje svoboda projevu je omezena. Mohl jsem, ovšem, tyto podmínky mnohokrát vyměnit za jiné, ale neučinil jsem to – nechci si proto na svůj osud stěžovat.

Právě před dvaceti lety jsem se v projevu na spisovatelském sjezdu pokusil doložit, že naše současná situace, pokud se týká svobody projevu, se pohoršila ve srovnání se situací před sto lety – tedy v době označované za období národní nesvobody – a že důsledky toho jsou tragické pro celou společnost. V roce šedesátém osmém cenzuru opravdu zrušili. Jakmile však kratičké období svobody bylo ukončeno, pochopitelně jsem patřil mezi ty spisovatele, novináře a ostatní intelektuály, kterým moc odňala slovo. Mnozí z nás se však i za svízelných podmínek pokusili pokračovat ve své práci.

Už jsem se vícekrát pokoušel vysvětlit, že existují různé stupně zakázanosti a pronásledování. Nejvyšší stupeň, jak jej třeba zažili obyvatelé Hitlerova Německa anebo Stalinova Sovětského svazu, zcela ochromuje jakoukoliv formu intelektuální činnosti, ohrožuje totiž přímo život každého, kdo projeví jen trochu nezávislého ducha. Mírnější stupně umlčování však intelektuální činnost nemusí zcela ochromit. Už velká (a pronásledovaná) ruská literatura v minulém století stejně jako díla, která vznikají v současném Polsku, v Sovětském svazu anebo v mé vlasti, svědčí o tom, že ani pronásledování, neohrožuje-li bezprostředně život tvůrců, nezabrání vzniku pozoruhodných výtvorů, může je někdy – paradoxně – právě podnítit.

Tedy i spisovatel, má-li k tomu dostatek sil, vůle, také ovšem aspoň něco prostředků na obživu, může, jak ukázala praxe, pokračovat ve své práci nezávisle na tom, že své dílo ve vlasti zveřejnit nesmí. Rukopisy jeho knih dokonce pronikají ke čtenářům, a zdá se, že díky rozvoji rozmnožovací techniky bude stále obtížnější takovému pronikání bránit.

Ukazuje se, že spisovatel v takové situaci může se ctí přežít všechny zákazy, sekýrování a ponižování, jimiž ho moc zahrnuje. Může však se ctí stejně přežít i společnost, která takovou moc trpí či v důsledku vnějších okolností strpět musí ?

Zastánci cenzury se obvykle dovolávají toho, že jednotlivé dílo může ohrozit mravy, narušit společenský pořádek, podvrátit důvěru v hodnoty,

na nichž je společnost zbudována, dát slabším povahám špatný příklad či dokonce návod ke špatnému jednání. Už ve škole nám uváděli povážlivý doklad o možném působení literárního díla: když vyšlo Utrpení mladého Werthera, stoupl v Německu významně počet mladých sebevrahů. Občas si také přečtu zprávu o tom, že kdesi nějací hanební lupiči otevřeli trezor způsobem, který okoukali v televizním seriálu. (Televizní seriály se sice dají jen výjimečně označit za umělecká díla, ale to neumenšuje jejich vliv na obecnost, a tedy ani zájem cenzury o ně.) Ukazuje se však, že mladí nešťastní milenci se občas rozhodnou ukončit svůj život, i když už dávno nečtou Goetha, a dá se také s jistotou předpokládat, že lupiči by své dílo provedli i bez poučení v televizi, jen by se do banky vloupali méně „literárním“ způsobem. Instruktivní vliv umění i „umění“ bývá spíše zanedbatelný – to však neznamená, že umění ve svém úhrnu neovlivňuje myšlení, cítění i chování lidí. Kdyby nějaký zvrhlý absolutistický vládce se podjal drastického pokusu, při němž by lidem v jedné obci zpřístupnil vše, co nabízí kultura, zatímco v druhé pouze výběr z nejkrvavějších gangsterek, jistě bychom po čase zjistili v každé obci odlišné stupnice hodnot i vkusu, jiný způsob chování a nejspíše i rozdílnou úroveň vyjadřování.

Podobně zvrhlý pokus se zdá v současném světě absurdní, nicméně obdobný pokus probíhá v řadě, ne-li ve většině zemí světa. Všude tam, kde působí politická cenzura, se přece odpírá občanům část plodů lidského ducha – je přímo v přirozenosti této neblahé instituce, že obvykle odpírá plody nejvzácnější.

Umění působí ve svém úhrnu, stejně tak působí i instituce cenzury. Ve všech dobách bychom našli případy umělců, kteří nebyli pochopeni. Gogh umíral v chudobě, Kafka za svého života sice našel nakladatele, nikoli však čtenáře, nadaný americký humorista Toole se zabil, když nenalezl ani nakladatele. Důsledky nedorozumění bývají někdy tragické, nicméně neovlivňují rozhodnou měrou duchovní život společnosti. Hrozivost cenzury nespočívá v tom, že by nepochopila jednotlivé dílo či umělce, ale v tom, že zásadně odmítá přijmout dílo jako svébytný projev neopakovatelné a neopakující osobnosti, projev, který nemůže být posouzen či rozsouzen žádnou institucí. Netvořivá, odvozená průměrnost instituce se vznáší nad společností, kterou touží změnit k svému obrazu. Cenzura nezasahuje do umělceho života, pouze do jeho díla, ohrožuje život a myšlení společnosti a maří její dílo.

Už několik desetiletí u nás žijí spisovatelé, novináři či univerzitní profesori dvojího druhu: povolení a nepovolení. Duchovní výtvořové překládaných autorů se dělí stejným způsobem. Prvé smí veřejnost poznat, druhé nikoliv. Knihy autorů druhé skupiny, jejíž početnost si neodvažují odhadnout (patří do ní náboženští myslitelé stejně jako emigranti, někte-

ří socialisté stejně jako vyznavači netradičních uměleckých forem), se na hranicích zabavují stejně jako drogy. Jak mohou vypadat mravy a život v obci, jejímž obyvatelům odeprou poznat celé rozsáhlé části duchovního života v okolním světě?

A jaké jsou osudy autorů první skupiny? Nedávno u nás vyšel rozsáhlý román mladého českého autora, oficiální kritika ho chválí jako jednoho z nejnadanějších. Překvapilo mě hned při počátku četby, že obraz současného života, jak jej autor v úvodu románu načrtává, je nelichotivý. Korupce, protekcionářství, samovláda svévole funkcionářů, bezbarvý konzumní život, který nikam nesměruje a sotva tuší nějaké vyšší hodnoty. Připadlo mi, že autor opravdově hledá příčiny současné mravní krize (jak to, že mu to povolili?), proto buduje umnou stavbu příběhu; aby získal na přesvědčivosti, vytváří desítky postav, proto se u každého ze svých hrdinů vrací hluboko do minulosti, jen tak se přece dají vysledovat osobní i společenské vlivy, které osobnosti formovaly. Náhle jsem si s úžasem uvědomil, že při těchto zpátečních cestách v čase se autorovi zcela vytratily události, které vzhledem k věku hrdinů musily mít zásadní vliv na jejich vývoj, totiž události roku osmašedesátého. Také mě zarazily podivné, látkou příběhu nijak nezduvoditelné mezinárodní politické přehledy, které zmiňují stávky britských horníků, miny v nikaragujských přístavech a pochody bojovníků za mír v části světa, o níž román ani v náznaku nepojednává. Pokračoval jsem v četbě zvědav, jak autor naloží s problémy, které se zdály být ve středu jeho zájmu. Zklamán jsem shledal, že s nimi prostě nenaložil. Umná stavba díla k ničemu nesloužila, co autor kriticky zmínil, co se zdálo, že ho vzrušuje a zneklidňuje, opustil. Z trosek příběhu, ze slibované společenské ságy se daly vysledovat jen nudné a šťastně zakončené milostné avantýry.

Co se stalo s autorem? Nevím. Možná zasáhli pozorní redaktoři anebo se sám zalekl vlastního směřování, závěrů, k nimž by ho příběh, kdyby jej poctivě rozvíjel, musel dovést, a zmrzačil své dílo sám.

Co si myslí a cítí spisovatel, který zmaří z obavy před pravděpodobným cenzorem vlastní dílo, který se neodváží domyslet to, o čem uvažuje, dopovědět to, co by ze všeho nejradyji pověděl? Spisovatel, který zamlčí to nejpodstatnější ne proto, že by neviděl, anebo proto, že by byl rozeným lhářem, ale poněvadž ví, že by jinak nedosáhl – aspoň oficiálně nedosáhl – ke svým čtenářům?

Nepochybně si hledá ospravedlnění. Národ přece potřebuje spisovatele. Nebude-li mluvit on, jen přenechá své místo jiným a horším – a těch vidí kolem sebe víc než dost. Namlouvá si také, že cenzuru ošálí, nebo jí obětuje, a zbytek toho, co chce povědět, propašuje, uhádá, donese na

veřejnost. Ve všem, čím se utěšuje, je zrnko pravdy. Zároveň však autor cítí, pokud zcela nez cyničtěl, že sám sebe klame, že zůstává dlužen svému svědomí, předsevzetí, svému poslání, dokonce i svým zakázaným kolegům. Nevyhne se chvílí, kdy sám sebou pohrdá, kdy si oškliví vlastní nedůstojnou podrobenost.

Co zbývá k sdělení tvůrci, jenž sám sebou pohrdá?

Čtu-li knihy našich současných autorů, dívám-li se na naše současné hry a filmy, nacházím v nich až příliš často takovou míru ošklivosti z lidí a ze světa, z lidských vztahů a postojů, že si to nedovedu vysvětlit jinak, než že autor se vyznává z vlastních pocitů ošklivosti, kterou pocituje sám nad sebou. Takový paradoxní výsledek přinesla teorie, která si na spisovateli vynucuje historický optimismus a oslavu pracujícího člověka a jeho ctností. Je to však zákonitý důsledek situace, kdy se na tvůrce dozírá a bere se mu základní předpoklad tvorby, totiž autentičnost vlastního vidění a prožitku, právo svobodně je vyjádřit.

Jeden ze zločinů cenzury spočívá v tom, že rozkládá duši tvůrců. Ti, kteří by měli hledat cestu ke světlu, jsou zaháněni do temnot. Aby sebe sami ospravedlnili, vedou do temnot i ostatní. Ti, kteří by měli být posly naděje, dohnání k sebepohrdání, hlásají beznaději.

Vraťme se znovu do obce, kde obyvatelé po desetiletí nesměli shlédnout nic jiného než gangsterky. Nečekaně jim promítnou film, který sice není ani vynikající ani objevný, ale v němž se kupodivu nevraždí. Většinu z diváků film ohromí. Někteří prohlásí, že něco tak nudného a zbytečného ještě neviděli. Jiní budou soudit, že takové vybočení z řádu toho, čemu přivykli, je neslýchané a navíc škodlivé. A ještě jiní budou nadšeni. Konečně změna, něco nového!

Obyvatel obce, jemuž po delší čas upírají právo, aby se seznámil se všemi plody lidského ducha, ztrácí měřítko. Cokoliv jen nepatrně vybočí z nudné a stereotypní duchovní potrawy, kterou mu po léta předkládali, může neúměrně popudit anebo naopak nadchnout. Nejčastěji však, a to mi připadá ještě horší, v něm nevyvolá vůbec nic, nedokáže už porozumět jiné řeči než té, kterou ho ohlupevali.

Dalším zločinem cenzury je, že umrtvuje vnímavost obyvatel obce. Zbavuje je sluchu i zraku, schopnosti vnímat normální lidskou řeč. Opravdový rozhovor, jenž podmiňuje život obce, ustává. Obyvatelé marně čekají na osvobodivé slovo, marně vzhlížejí k něčemu povznášejícímu. Co zůstává? Alkohol, drogy, smog. O ničem z toho se samozřejmě nesmí smysluplně promlouvat.

Obec ovšem není mrtvým organismem, brání se. Aspoň někteří z obyvatel se snaží odsunout dusící ruku, pídí se po všem, co se jim v duchovní

oblasti odpírá. Působení cenzury není nikdy tak jednoznačné, jak se na první pohled zdá jejím ustavovatelům. Mezi jedněmi nepochybně vyvolá otupělost, ale mezi druhými naopak hlad po tom, co se jim snaží odeprít: tedy po nehlídaném a neomezovaném projevu, po umění, po jakémkoliv duchovním úsilí, jež se snaží opravdově a upřímně zodpovědět anebo aspoň pojednat otázky, které člověka zneklidňují v dnešní době. Tento paradox staví do dvojité situace i každého tvůrce, každého nezávislého intelektuála. Na jedné straně mu moc upírá slovo, zbavuje ho práva, aby zveřejnil své dílo, aby veřejně vystupoval, aby si práci, k níž je vyškolen, získal i obživu. Navíc ho může veřejně tupit, aniž mu dovolí, aby se hájil, může ho v krajním případě umlčet násilím. Na druhé straně nezanedbatelná část obce čeká na každý jeho tvůrčí počín ještě napjatěji a nedočkavěji, než by čekala ve společnosti, kde se duchovní život těší svobodě.

Za léta, kdy patřím mezi „umlčované“, jsem poznal mnoho těch, kteří neváhali věnovat část svého volného času tomu, aby opisovali rukopisy, pořádali předčítání, zúčastňovali se neoficiálních či dokonce zakázaných schůzek, setkání, seminářů či koncertů. Riskovali tím často ztrátu zaměstnání či dokonce svobody. Svou činností se však povznášeli nad pouhé čtenáře a konzumenty kultury, neboť přijali za svůj úkol udržet obec při životě.

Cenzura tím, jak se pokouší umlčet svobodné duchy, upozorňuje na jejich význam. Snaží se je zbavit slova, ale neuspěje-li úplně ve svém úsilí (a nemůže uspět, pokud nepracuje ruku v ruce s katem), propůjčuje jejich slovům důležitost a závažnost, kterou by jinak mnozí přehlédli. Cenzura se snaží potlačit svobodné pátrání po pravdě a zároveň je povzbuzuje, mění pouhé konzumenty ve spoluhladače. Chce zmrzačit, podrobit a pokořit všechny nezávislé, ale zároveň jim nabízí zadostiučinění, jež se nedá srovnat s jakýmkoliv vnějším úspěchem či oficiálním uznáním. Toto zadostiučinění totiž plyne z vědomí, že každý život vedený svobodně, že každé nezávislé hledání i tvorba povzbudí mnohé z obyvatel strádající obce, pomůže jim nacházet smysluplnost vlastního konání.

(Listy /Řím/ 18, 1988, č. 2, duben, s. 75–77)